

Investigating the Epistemological Problem of Answering Prayer According to Davison and Choi

Amir Rastin Toroghi*
Vahideh Fakhar Noghani**

Abstract

The epistemology of prayer in theology mostly relates to considering the possibility of belief in the prayer being answered. Some philosophers of religion such as Davison hold that we cannot know whether God has answered particular prayers, because various reasons other than our petitionary prayers may be effective in the obtaining of the state of affairs in question. In addition, the fact that we cannot know God's reasons for the realization of the desired outcome makes the possibility of reaching this certainty weaker. On the other hand, some theologians like Choi think that it is possible to reach this certainty according to the evidences coincident with the occurrence of the state of affairs in question. Through the comparative study of Davison's and Choi's views and the analysis of their arguments, this article tries to introduce the kind of certainty required in the theology of prayer. Some religious evidences and proofs acting as an epistemic guarantee of the divine answer to the human prayer along with reasoning through the best explanation according to the available evidence can strengthen the hypothesis that God answers some petitions.

Keywords: answered prayer, logical certainty, epistemological certainty, Davison, Choi, epistemology of prayer.

* Assistant professor, Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Theology and Islamic Teachings, Department of Islamic Philosophy, arastin@um.ac.ir

** Associate professor, Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Theology and Islamic Teachings, Department of Islamic Teachings, fakhar@um.ac.ir

Date Received: 23/12/2023, Date of Acceptance: 06/03/2024

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Investigating the Epistemological Problem of Answering Prayer According to Davison and Choi

Extended abstract

For believers, God's answer to their petitionary prayers is important both for the fulfillment of their requests and for the God's special attention to them by doing so. Facing with general and specific guarantees offered by God in religious traditions for granting prayers, believers often consider the obtaining of the state of affairs they petitioned for as a definite evidence of the prayer being answered by God. Some philosophers of religion, however, have doubted that we can certainly know a prayer is answered and have raised the epistemological problem of prayer. Here, the basic question is how we can know that the obtaining of the petitioned state of affairs after the prayer, was only due to the servants' prayers delivered to God, not other reasons such as God's previous plan. Some theologians like Davison are skeptical about petitionary prayer, while theologians like Choi hold that, based on some evidence, it is possible for us to be certain about petitionary prayers being granted. The main purpose of this article is to compare, with a descriptive-analytical method, Davison's objections and Choi's answers concerning the epistemological problem of prayer. Criticizing both views, an attempt has been made to introduce the kind of certainty required in the theology of prayer.

Davison's Objections

Considering the traditional theism according to which an all-knowing, all-powerful, and perfectly good God has created the world, sustains it in being from moment to moment, and in accordance with a plan, providentially guides all events toward a good ending, Davison examines and criticizes the three accounts he postulates for answered prayer in response to the epistemological problem: "pure correlation", "modified correlation" and "counterfactual dependence". According to the "pure correlation" account, if a person prays that a certain event happen, and that the event in question actually happens, then we can know that the prayer has been answered. Davison argues that this account is not correct because if people pray for bad things to happen, and they actually do happen, then we should not conclude that the prayers in question were answered; God's moral perfection prevents Him from cooperating in the production of evil. Therefore, the occurrence of such events should be deemed as coincidences, not as answered prayers. Due to this restriction, Davison's other

account, "modified correlation", is activated, according to which, the divine response is exclusive to the petitions for good. So, whenever a person prays for something good to happen, and it happens, then God has answered a prayer. Davison, however, is not satisfied by this suggestion, either; For it could also happen to be a coincidence and, for example, the event in question happens to be just a part of God's plan for the world, in such a way that God's bringing it about had nothing to do with anyone's prayers at all. The third account of effective prayer, "counterfactual dependence", says that for a prayer to be answered, it must be the case that if the person had not prayed for the event in question, then it would not have occurred. This view is not satisfactory for, on the one hand, it demands too much in the sense that it makes the divine response dependent upon one's request, and on the other hand, it is too weak because on the assumption that prayer is necessary for the realization of an event, there are other possible ways in which it might be true that the event in question would not have happened if one had not prayed for it to happen. For example, it might be the case that the event in question was somehow caused by one's very act of praying and was only a natural result of that person's prayer, not an answer from God.

Choi's answers

According to Choi, if we consider a set of evidence along with the occurrence of the event in question, we can have good reasons to believe that the prayer was answered. Some of these evidences include: 1. Timing: the precise timing between our prayer and the obtaining of the state of affair in question can serve as a good reason; 2. Specificity: this involves prayers that ask for very specific things and are followed by precisely those things happening; the more detailed and specific the request, the more clearly its obtaining can prove the efficacy of prayer; 3. Statistical Inference: the large number of cases of provision after prayer gives the petitioners more assurance that there is an actual relationship between their prayer and God's provision.; 4. Internal Assurance: one's own internal assurance and personal intuition can be a direct evidence.

Discussion and Conclusion

1. Davison's objections to the pure correlation account seems to be based on a view that sees the occurrence of moral evil in the world and the existence of God incompatible. If one can be justified in accepting the existence of both moral evil and God, they can also be justified to believe that such prayers could be answered, and

hence, there would be no need for the modified correlation account.

2. Although it can hardly be claimed with logical certainty that only our prayers have been effective in the occurrence of events in question, considering some evidence can increase the plausibility of the belief that God has granted them because of our prayers.

3. Although it is very difficult to achieve logical certainty in most fields of human knowledge, including the theology of prayer, one can be satisfied with a kind of psychological certainty regarding the problem of epistemology of prayer; a psychological certainty that can essentially improve the believers' faith and serenity.

4. In solving the epistemological problem of prayer, along with ways such as direct revelation, as suggested by Davison, we can benefit from reasoning through the best explanation, as Choi did. In this proposal, by considering a set of evidence in favor of answered prayer, we may improve the plausibility of the belief that the prayer was answered.

References

The Holy Quran

‘Alī b. al- Ḥusain, (1997). *Al- Ṣaḥīfa al-Sajjādiyya* (The Scripture of al-Sajjad), Qom: Al-Hadi. [In Arabic]

Basinger, D. (1995). Petitionary Prayer: A Response to Murray and Meyers, *Religious Studies*, 31: 475-484.

Choi, I. (2003). “Is Petitionary Prayer Superfluous?”, unpublished manuscript presented at the Eastern Division Meeting of the Society of Christian Philosophers, Asbury College, 5 December.

Choi, I. (2016). “Is Petitionary Prayer Superfluous?”, in Jonathan Kvanvig (ed.), *Oxford Studies in Philosophy of Religion: Volume 7*, online ed.: Oxford Academic, 24 Mar. 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198757702.003.0002>, accessed 19 Dec. 2023.

Cohoe, C. (2014). “God, Causality, and Petitionary Prayer”, *Faith and Philosophy*, 31: 24–45.

Davison, S. A. (2009). “Petitionary Prayer” Thomas P. Flint and Michael Rea (eds), *The Oxford Handbook of Philosophical Theology*, Oxford: Oxford University Press, 286–305.

Davison, S. A. (2011). “On the Puzzle of Petitionary Prayer: Response to Daniel and Frances Howard-Snyder”, *European Journal for Philosophy of Religion*, 3 (1): 227 - 237.

Davison S. (2017). *Petitionary Prayer: A Philosophical Investigation*, New York: Oxford University Press.

Flint, T. (1998). *Divine Providence: The Molinist Account*, Ithaca: Cornell University Press.

Ḥalawānī, Ḥ. (1987). *Nuzhat al-nāẓir wa tanbīh al-khāṭir* (The excursion for the observer and the alert for the mind), Qom: Madrasa al-Imam Mahdi. [In Arabic]

- Howard-Snyder, D., and Howard-Snyder, F. (2010). "The Puzzle of Petitionary Prayer", *European Journal for Philosophy of Religion* 3, pp. 43–68.
- Al-Kulaynī, M. (1986). *Al-Kaḥfī* (The Sufficient), Tehran: Dar al-kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Murray, M. J. (2004). "God Responds to Prayer", In *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, eds. M. L. Peterson and R. J. VanArragon, Oxford: Blackwell, 242–55, 264–5
- Pickup, M. (2018). "Answer to Our Prayers: The Unsolved but Solvable Problem of Petitionary Prayer", *Faith and Philosophy*, 35(1): 84-104.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*, Oxford: Oxford University Press.
- Reed, B. "Certainty", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/certainty/>. Accessed 22 Dec. 2023.
- Al-Ṭūsī, M. (1990). *Miṣbāḥ al-mutahajjid wa silāḥ al-muta'abbid* (The Guide for those who keep vigil to worship and the weapon of the devotee), Beirut: Fiqh al-Shia. [In Arabic]

بررسی چالش معرفت‌شناختی استجابات دعا از منظر دیویسون و چوی

امیر راستین طرقی*

وحیده فخار نوغانی**

چکیده

از جمله رویکردهای بررسی مفهوم دعا در الهیات، رویکرد معرفت‌شناختی دعا است که در آن امکان باور به استجابات دعا مورد تأمل قرار گرفته است. از منظر برخی از فیلسوفان دین، مانند دیویسون، اطمینان و یقین به استجابات دعا امکان‌پذیر نیست چرا که علل گوناگونی به جز دعای بندگان در وقوع یک پدیده ممکن است مؤثر باشد. علاوه بر این پوشیده بودن انگیزه خداوند از تحقق واقعه مورد نظر، احتمال وصول به این یقین را ضعیف‌تر می‌سازد. در مقابل برخی از الهی‌دانان مانند چوی وصول به این یقین را با توجه به شواهد مقارن با وقوع پدیده مورد نظر امکان‌پذیر می‌دانند. در نوشتار حاضر از رهگذر مطالعه تطبیقی دیدگاه دیویسون و چوی و بررسی دلایل هر کدام تلاش شده است تا تحلیلی از یقین مطلوب در ساحت الهیات دعا مطرح شود. استدلال از راه بهترین تبیین به واسطه شواهد موجود و نیز وجود برخی از شواهد و مؤیدات درون‌دینی به‌مثابه تضمین معرفتی استجابات دعا، می‌تواند فرضیه استجابات دعا به‌واسطه دعای بندگان را تقویت کند.

کلیدواژه‌ها: دعای مستجاب، یقین منطقی، یقین معرفت‌شناختی، دیویسون، چوی، معرفت‌شناسی دعا.

* استادیار دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه فلسفه و حکمت اسلامی (نویسنده مسئول)، arastin@um.ac.ir

** دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه معارف اسلامی، fakhar@um.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۶

۱. طرح مسأله

از منظر باورمندان اهمیت استجابت دعا از سوی خداوند صرفاً به دلیل تحقق درخواست و آرزوی مورد انتظار آنان نیست، بلکه از آن جهت که این استجابت به نوعی نشانه توجه ویژه خداوند به دعای بندگان است نیز حائز اهمیت است و چه بسا اصل برای برخی این توجه از تحقق درخواست مورد نظر مهم‌تر است. در سنت دینی باور به استجابت دعا امری مسلم انگاشته شده است. در سنت اسلامی شواهدی بر این امر دلالت دارد مانند: «وَأَمْرَتُهُمْ بِدُعَائِكَ وَضَمِنْتَ لَهُمُ الْإِجَابَةَ» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۸۵۰/۲)، «فَإِذَا دَعَوْتَ فَأَقْبِلْ بِقَلْبِكَ ثُمَّ اسْتَيْقِنْ بِالْإِجَابَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۷۳/۲)، «ادْعُوا اللَّهَ وَأَنْتُمْ مُوقِنُونَ بِالْإِجَابَةِ» (حلوانی، ۱۴۰۸ق: ۱۹) علاوه بر تضمین‌های عام نسبت به استجابت دعا در فرازهای پیشین، دعاکنندگان در مواردی، برای یقین به استجابت دعای خویش از خداوند نشانه‌هایی را نیز طلب کرده‌اند؛ برای نمونه حضرت زکریا پس از دعا برای داشتن فرزندی صالح «قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً...» (آل عمران: ۳۸) و دریافت پاسخ مثبت از خداوند در طلب آیه و نشانه‌ای برای اطمینان از اجابت دعای خویش است: «قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا» (آل عمران: ۴۱) و یا امام سجاد علیه السلام به هنگام دعا برای امان از سخط الهی، جهت اطمینان از استجابت آن، به دنبال نشانه‌ای است: «وَأَكْتُبْ لِي أَمَانًا مِنْ سَخَطِكَ، وَ بَشِّرْنِي بِذَلِكَ فِي الْعَاجِلِ دُونَ الْآجِلِ، بَشِّرِي أَعْرَفُهَا، وَ عَرَفْنِي فِيهِ عَلَامَةٌ أَتَيْنَهَا». (صحیفه سجادیه: ۸۴)

در نگاه رایج، وقوع رخداد مطلوب در پی درخواست از خداوند، نشانه‌ای بر اجابت دعا قلمداد می‌شود، در حالی که این نشانه در نگاه برخی از فیلسوفان دین از منظر معرفت‌شناختی مورد تردید واقع شده و پرسش‌هایی در مورد آن مطرح شده است. مهم‌ترین پرسش در برابر نگاه رایج و عرفی به مسأله استجابت دعا این است که از کجا می‌توان یقین حاصل کرد که دقیقاً وقوع رخداد مورد درخواست در پی دعا و درخواست از خداوند، به خاطر دعایی بوده است که به درگاه الهی عرضه شده است؟ آیا این امکان وجود ندارد که این رخداد به خاطر عوامل دیگری همچون دعای دیگران و یا طرح و نقشه قبلی خداوند محقق شده باشد و تنها همزمانی آن با دعای بندگان سبب شده تا گمان شود که خداوند آن را به خاطر دعای بنده محقق کرده است؟

مسأله معرفت‌شناختی دعا بر حول این پرسش می‌چرخد که از کجا بدانیم که تحقق

خواسته ما دقیقاً به خاطر دعا و درخواست ما از خداوند صورت گرفته است و نه به دلایل دیگری که به برخی از آن‌ها اشاره شد.

در پاسخ به این پرسش برخی از الهی‌دانان مانند دیویسون (Scott Davison) اطمینان از استجاب دعا را مورد تردید قرار داده‌اند و در مقابل الهی‌دانانی مانند چوی (Isaac Choi)^۲ بر این نظر هستند که بر اساس برخی شواهد این امکان وجود دارد که بدانیم اجابت دعا به دلیل توجه خداوند به دعای بندگان بوده است.

در این پژوهش تلاش بر این است تا از رهگذر بررسی تطبیقی دلایل دیویسون و چوی پاسخی برای مسأله معرفت‌شناختی دعا مطرح شود. بدین منظور ابتدا ایرادات دیویسون در خصوص مسأله معرفت‌شناختی دعا مطرح خواهد شد و پس از آن پاسخ‌های چوی به این مسأله طرح می‌شود. در پایان نیز ضمن نقد و بررسی هر دو دیدگاه تلاش خواهد شد تا تحلیلی از یقین مطلوب در مسأله معرفت‌شناختی دعا مورد بررسی قرار گیرد.

جستجو در پژوهش‌های داخلی حاکی از این است که گرچه مقالاتی در خصوص شرایط و موانع استجاب دعا وجود دارد که به نحو ضمنی به مسأله باور به استجاب دعا اشاره دارد و یا این امر را از حیث درون‌دینی و با استناد به آیات و روایات تحلیل کرده‌اند، اما در هیچ‌یک چالش معرفت‌شناختی استجاب دعا از منظر فلسفه دین مورد مذاقه قرار نگرفته است. از این جهت، پژوهش کنونی، پژوهشی کاملاً نو است و این بررسی تطبیقی می‌تواند افقی جدید در بررسی مسأله دعا باز کند. دلیل‌گزینش این دو اندیشمند آن است که هر دو جزو صاحب‌نظران مطرح در مسأله دعا به شمار می‌روند؛ استنادات متعدد فی‌سلفان دین غربی در مسأله دعا به آثار دیویسون و نیز طرح مسأله دعا از جنبه‌های فلسفی، اخلاقی و معرفت‌شناختی به دعا توسط او، حاکی از مرجعیت فکری دیویسون در این زمینه است. چوی نیز در قامت یک متکلم مسیحی در مقام دفاع از عقلانیت دعا از حیث معرفت‌شناختی برآمده است و کوشیده است تا از موضعی مخالف با دیویسون به اشکالات او پاسخ دهد. سیر گفت‌وگوی این دو اندیشمند بدین ترتیب بوده است که ابتدا چوی در سال ۲۰۰۳ در یک سخنرانی با عنوان «آیا دعای استغاثه امری زائد و تشریفاتی است؟» از مؤثر بودن دعا و حاجت‌خواهی از خداوند دفاع کرد. سپس دیویسون در سال ۲۰۰۹ در مقاله‌ای تحت عنوان «دعای استغاثه» چالش‌هایی از جمله مسأله معرفت‌شناسی دعا را مطرح کرد و در این مقاله نقدهایی را نیز به دیدگاه چوی وارد نمود. دیویسون همچنین دو سال بعد، در مقاله‌ای به نقدهای دو نویسنده با نام‌ها وارد — اسنایدر پاسخی اجمالی داد و در ضمن آن دیدگاه چوی

را نیز مجدداً و به اختصار به نقد کشید؛ البته در این مقاله، مسأله معرفت‌شناسی دعا کمرنگ مطرح شده است. در سال ۲۰۱۶ چوی دیدگاه خود را تکمیل نمود و مقاله‌ای را با همان نام سخنرانی اولیه خود ارائه داد و در آن به تفصیل نقدهای دیویسون به سنت دعای استغاثه را بررسی نمود و به آنها پاسخ داد. صحنه پایانی این گفت‌وگو به کتاب دیویسون در سال ۲۰۱۷ با عنوان «دعای استغاثه» مربوط می‌شود که حاوی آخرین دیدگاه‌های دیویسون در باب مسائل گوناگون دعای استغاثه به‌ویژه مسأله معرفت‌شناسی است.

۲. دیدگاه دیویسون در مسأله معرفت‌شناسی دعا

به نظر دیویسون بر مبنای تعریفی که خداپاوران سستی از مفهوم خدا در نظر دارند سه روایت در پاسخ به مسأله معرفت‌شناسی دعا قابل طرح است. خداپاوران سستی معتقدند که خداوند با ویژگی‌هایی چون علم، قدرت و خیرخواهی مطلق وجود دارد. آنها همچنین بر این باورند که خداوند جهان را آفریده، لحظه به لحظه آن را حفظ می‌کند و همه رویدادها را مطابق با برنامه‌ای مشخص به سوی خیر هدایت کرده و در مواردی خاص دعای بندگان را برای چیزهای خاص اجابت می‌کند. با توجه به این ویژگی‌ها در چه شرایطی ممکن است که صحیح باشد بگوییم خداوند دعایی را اجابت کرده است؟ دیویسون سه خوانش و تلقی از اجابت دعا را مطرح می‌کند و همه آنها را در پاسخ به مسأله معرفت‌شناسی دعا ناکافی می‌داند.

۱. هر گاه دعایی به درگاه خداوند عرضه شود و به دنبال آن عیناً واقعه‌ای مطابق با دعای درخواست شده رخ دهد، دعا مستجاب شده است. این روایت از استجابت دعا را «همبستگی مطلق» (pure correlation) می‌توان نامید. به نظر دیویسون، این تلقی یا روایت از دعا در ست نیست زیرا صرف وقوع درخواست مورد نظر از خداوند در پی دعا نمی‌تواند نشانه استجابت دعا باشد و در مواردی که تقاضا از خداوند برای امری غیراخلاقی باشد و آن امر غیراخلاقی نیز محقق شود، نمی‌توان اجابت آن را به خداوند به لحاظ ملاحظات اخلاقی نسبت داد. برای نمونه، اگر کسی دعا کند که رقیبش در یک مسابقه دچار سانحه شود و چنین واقعه‌ای مطابق خواست او رخ دهد، آیا می‌توان گفت خداوند دعای او را اجابت کرده است؟ پاسخ به این سؤال به دلیل کمال اخلاقی خداوند منفی است و خداوند نباید در امور بد و شر به‌خاطر خود یا دلایل بد تشریک مساعی کند. اگر مردم برای اتفاقات

بد دعا می‌کنند و واقعاً اتفاق می‌افتد، نباید نتیجه بگیریم که دعاهای مورد بحث مستجاب شده است.

۲. با توجه به اینکه بر اساس ملاحظات اخلاقی، روایت همبستگی مطلق خداوند از اجابت دعا قابل قبول نمی‌نماید، شاید بتوانیم بگوییم خدا فقط دعاهای خوب را اجابت می‌کند یا حداقل دعا برای خواسته‌هایی که بد نیست را اجابت می‌کند. اینکه گاهی اوقات رخداد بدی پس از اینکه افراد برای تحقق آن دعا کرده‌اند واقع می‌شود صرفاً یک تصادف است. بر این اساس، پیشنهاد دیگر برای تبیین شرایطی که در آن می‌توان ادعا کرد خداوند دعایی را به اجابت رسانده است این است که هرگاه انسان برای یک امر خیر دعا کند و آن خواسته محقق شود، خداوند آن دعا را مستجاب کرده است. می‌توان این را روایت «همبستگی مشروط» (modified correlation) نامید.

اما از نظر دیویسون این تلقی از استجاب دعا نیز نمی‌تواند پاسخ مناسبی برای مسئله معرفت‌شناسی دعا باشد زیرا همچنان که در مورد تحقق رخدادهای بد به دنبال دعا برای امور غیراخلاقی، اتفاقات و تصادفات در کار است، به همین منوال می‌توان احتمال داد که رخداد واقعه خوب و غیر شر نیز به دنبال دعا برای وقوع آن، ربطی به دعای عرضه شده به درگاه پروردگار نداشته باشد. این رخداد ممکن است بخشی از برنامه و نقشه خداوند در جهان هستی باشد که هیچ ربطی به دعای درخواست شده نداشته باشد. به عبارت دیگر این واقعه از آن جهت رخ داده است که بخشی از نقشه خداوند بوده است نه این که چون برای آن دعا شده است، خداوند آن را محقق کرده است. (Davison, 2009: 287) ضمن آنکه اساساً بندگان راهی برای فهم اینکه دعایشان به دلیل اخلاقی نبودن مستجاب نشده ندارند. (Davison, 2011: 236)

۳. روایت دیگر از موقعیتی که بتوان در آن دعا را مستجاب دانست این است که اگر آن واقعه توسط شخص خاص از خداوند درخواست نمی‌شد، محقق نمی‌شد. از این موقعیت می‌توان به «وابستگی خلاف واقع» (counterfactual dependence) تعبیر کرد. گویا در این روایت نقش دعا از نوع علت ناقصه جایگزین‌ناپذیر است. یعنی با اینکه دعا علت تامه وقوع درخواست نیست و علت ناقصه آن است اما علت ناقصه‌ای است که جایگزین ندارد. بر این اساس، اگر دعا نباشد، خواسته نیز تحقق نخواهد یافت.

دیویسون این دیدگاه را نیز برای پاسخ به مسئله معرفت‌شناسی دعا از دو جهت قابل قبول نمی‌داند. نخست اینکه شرط استجاب را منوط به تقاضا یا عدم تقاضای شخص

دانستن، نوعی زیاده‌خواهی است. برای مثال ممکن است شفای دوستم از یک بیماری خواسته من باشد اما این خواسته را از خداوند طلب نکرده باشم در حالی که دوستم برای این درخواست از خداوند دعا تقاضا کرده باشد و خداوند او را مطابق با دعای درخواستی او شفا داده باشد. در این مورد نمی‌توان ادعا کرد که چون من دعا نکرده‌ام پس واقعه مورد نظر را نمی‌توان دعای مستجاب تلقی کرد. به عبارتی دیویسون در این نقد می‌کوشد تا علیت جان‌نشین‌ناپذیر میان تحقق واقعه با دعا را مورد تردید قرار دهد و با طرح احتمالات جایگزین برای علت وقوع آن خواسته، علل عدم تحقق آن خواسته را نیز دارای احتمالات جایگزین معرفی سازد.

از سوی دیگر بر فرض که دعا شرط ضروری و جایگزین‌ناپذیر تحقق یک واقعه باشد، باز هم نمی‌توان نتیجه گرفت که تحقق آن واقعه مورد درخواست، به دلیل استجابت الهی و پاسخ خداوند به دعای بنده بوده است. هنوز احتمالات دیگری به غیر از عدم استجابت دعا را می‌توان در نظر گرفت که طبق آنها، در صورت نبود دعای فرد، واقعه مورد نظر رخ نمی‌داد، به این صورت که رخداد مورد نظر، صرفاً نتیجه طبیعی و پیامد قهری دعای من بوده، نه آنکه استجابتی از جانب خدا در کار باشد. به عنوان نمونه، در موقعیتی که از خداوند برای آرامش قربانیان یک حادثه و تسکین آلام بازماندگان تقاضا می‌کنیم، این امر ما را از رنج بازماندگان آگاه‌تر می‌کند و سبب می‌شود تا تحت تأثیر این دعا به بازماندگان کمک کنیم و دیگران نیز در اثر این کمک، ترغیب شوند تا بر اساس حس انسان‌دوستی به یاری بازماندگان بشتابند و بدین طریق خواسته مورد نظر محقق شود. بله، بدیهی است که در این مثال اگر برای تسکین آلام بازماندگان دعا نمی‌شد کمک به آنان نیز تحقق نمی‌یافت، اما این امر ارتباطی به عدم اجابت دعا از سوی خداوند ندارد. به عبارت دیگر، روایت سوم تنها می‌تواند نشان دهد که وجود دعای بنده برای تحقق این خواسته ضرورت دارد، اما استجابت آن دعا توسط خداوند را اثبات نمی‌کند، چرا که راه‌های جایگزینی برای وقوع رخداد مورد نظر قابل فرض است و در نتیجه، عدم وقوع آن نیز می‌تواند تبیین‌های دیگری غیر از استجابت الهی داشته باشد.

دیویسون پس از تشریح سه روایت همبستگی مطلق، همبستگی مشروط و وابستگی خلاف واقع برای تبیین استجابت دعا (Davison, 2009: 287-289) هر سه خوانش را رد می‌کند و معتقد است راهی برای کشف استجابت دعا وجود ندارد و اکثر تبیین‌های عقلانی برای آموزه دعا ناکارآمد است. (ibid: 295) بر این اساس نمی‌توان اطمینان داشت که آیا خدا

به دعای خاص انسان پاسخ داده است یا خیر. شاید آنچه برای آن دعا شده است، به طور تصادفی و در اثر فرآیندهای کاملاً طبیعی اتفاق افتاده است. علاوه بر این بر فرض مداخله الهی در این حادثه، باز هم نمی‌توان اطمینان حاصل کرد که خداوند به دلیل پاسخ به دعای بندگان چنین مداخله‌ای را انجام داده است و یا دلیل دیگری برای انجام این کار داشته است؟ دیویسون استدلال می‌کند که ما هیچ راهی جز وحی و الهام مستقیم برای دسترسی کافی به دلایل خدا برای ایجاد امور نداریم، تا بتوانیم بر اساس آن ادعا کنیم که خدا این پدیده را در پی دعای ما و به‌خاطر آن احداث نموده است. بنابراین راهی به اثبات استجاب دعا و توجیه این باور که خداوند به برخی درخواست‌های ما پاسخ داده است وجود ندارد. (ibid: 293)

۲-۱ هویت اعجازگونه برخی حوادث متعاقب دعا

به نظر برخی، ماهیت معجزه‌گونه برخی از حوادث می‌تواند نشانه و دلیلی برای استجاب درخواست بندگان — و نه یک رخداد طبیعی و یا پدیده‌ای الهی که به انگیزه و دلیلی غیر از دعای بنده تحقق یافته — باشد. به عبارت دیگر ماهیت اعجازآمیز آن حادثه سبب می‌شود تا آن را از مصادیق استجاب دعا به شمار آوریم. مایکل مری (Michael Murray) در پاسخ به دیوید بیسینگر (David Basinger) که چالش معرفت‌شناسی مشابهی را در خصوص دعا مطرح کرده است (Basinger, 1995: 477) بیان می‌کند که باورمندان می‌توانند بر اساس دلایل غیرمستقیم و شواهد ضمنی معتقد شوند که خداوند در پاسخ به دعای آنها فعلی را انجام داده است. نمونه این امر، مباحثه حضرت الیاس با طرفداران بتی به نام بعل است که هریک از دو طرف باید برای خدایش قربانی کرده و سپس دعا می‌کرد تا خدایش آن قربانی را بسوزاند؛ دعاها و اذکار طرفداران بت بعل به جایی نرسید اما دعای حضرت الیاس به محض تقاضا مستجاب شد و قربانی‌اش آتش گرفت. از نظر مری، این‌گونه شواهد ضمنی، راه را بر احتمالات دیگر می‌بندد و آنان را بسیار غیرمحمتمل می‌سازد. (Murray, 2004: 248-265 & 249)

اما دیویسون معتقد است که حتی معجزه آشکار نیز کمکی به کشف مصداق استجاب نمی‌کند. او اولاً به استدلال‌های مشابه استدلال مری اعتراض می‌کند بدین دلیل که موارد مذکور استثناء هستند و نمی‌توانند به‌مثابه قاعده و قانون تلقی شود و افراد معمولی چنین

شواهد ضمنی‌ای برای اثبات استجابات دعایشان ندارند. (Davison, 2009: 294) علاوه بر این، راهی برای درک انگیزه‌ها و دلایل الهی برای انجام یا ترک کاری وجود ندارد و خداپاوران، به‌ویژه در نگاه سنتی، کشف اسرار افعال الهی را برای انسان ناممکن می‌دانند. به عنوان مثال، بهبود معجزه‌وار یک بیمار ممکن است دلایلی غیر از دعای ما داشته باشد، دلایلی که برای تحقق بخشی از طرح و برنامه الهی باشد که پوشیده است و بندگان در جایگاهی نیستند که دلایل خدا برای فعل را تشخیص دهند. (Davison, 2017: 79-80) به‌علاوه، ماهیت معجزه‌گونه این حوادث به نحو جالبی دقیقاً حاوی نتیجه‌ای است بر خلاف آنچه طرفداران استجابات دعا مدنظر دارند؛ در واقع، هرچه معجزه تأثیرگذارتر باشد و حادثه اعجاز‌گونه مشتمل بر خیر بیشتری باشد، این احتمال افزایش می‌یابد که خداوند به هر حال چنین کاری را انجام می‌داد، چه کسی برای تحقق آن دعا می‌کرد و چه دعا نمی‌کرد. (Davison, 2009: 293) چرا که بر اساس تلقی رایج مؤمنان، هرچه خیرات یک فعل بیشتر باشد، احتمال تحقق آن کار توسط خداوند افزایش می‌یابد، خواه کسی برایش دعا کند و خواه دعا نکند.

در مقابل، آیزاک چوی همسو با دیدگاه مری، معتقد است که به طور خاص، دعاهایی که در آن مجموعه حوادثی مورد درخواست قرار می‌گیرد که پیشاپیش غیرممکن به نظر می‌رسد، می‌تواند ضمانت معرفتی برای اثبات استجابات باشد. (Choi, 2003) یعنی اگر پیشاپیش بدانیم که تحقق خواسته ما بسیار غیرمحمتمل یا ناممکن است و در عین حال خواسته ما در پی دعایمان محقق شود، می‌توان اطمینان داشت که تحقق این حادثه معلول دعای ما است و دعای ما در وقوعش مؤثر بوده است. به عبارت دیگر هرچه ناممحمتمل بودن وقوع خواسته بندگان بیشتر باشد، تحقق آن نشانه روشن‌تری از مستجاب شدن آن است و ما با اطمینان بیشتری می‌توانیم وقوع این حادثه را پاسخی از جانب خداوند به دعای خویش تلقی کنیم.

دیویسون در نقد استدلال چوی، مجدداً بر این اصل تأکید می‌کند که ما اساساً از دلایل و انگیزه‌های خدا در افعالش اطلاع نداریم و درباره دعا نیز به طور خاص از انگیزه خدا در انجام این کار بی‌اطلاعیم، در نتیجه، نه احتمال پیشینی تحقق این حادثه با فرض وجود دعای خود را می‌دانیم و نه احتمال پیشینی تحقق آن حادثه با فرض نبود دعایمان را؛ پس نمی‌توانیم این دو حالت را با هم مقایسه کنیم و بگوییم کدام محتمل‌تر از دیگری است. (Davison, 2009: 293, 303)

۳. راه‌حل‌های چوی برای پاسخ به مسأله معرفت‌شناسی دعا

برخلاف دیویسون، چوی از جمله الهی‌دانانی است که مجموعه‌ای از قراین و شواهد را برای حل چالش معرفت‌شناختی دعای استغاثه پیشنهاد می‌کند. به نظر چوی، چنان‌چه این قرائن و شواهد به وقوع رخدادی که به دنبال دعا محقق شود، ضمیمه شود می‌تواند نشانه‌ای برای استجاب دعا تلقی گردد. برخی از این شواهد شامل این موارد می‌شود:

۱. تطابق زمانی: هماهنگی دقیق زمانی میان دعا و عطا می‌تواند دلیل خوبی برای استجاب باشد.

۲. تعیین و تشخیص: واقعه مورد درخواست عیناً محقق شود و هر چقدر درخواست جزئی‌تر و دقیق‌تر باشد، تحقق آن به نحو واضح‌تری می‌تواند نقش دعا در تحقق آن را نشان دهد.

۳. استنباط آماری (استقراء): تعدد موارد مشاهده شده از عطای بعد از دعا، به دعاکننده اطمینان بیشتری می‌دهد که رابطه‌ای واقعی میان دعا و عطا هست.

۴. اطمینان درونی: علاوه بر دلایل ضمنی و شواهد غیرمصرح می‌توان از الهامات درونی و شهود فردی نیز که گواه مستقیم استجاب است، بهره برد. در ادامه هر یک از این شواهد را به صورت جداگانه بررسی خواهیم نمود.

۳-۱ تطابق زمانی دعا و عطا

هماهنگی دقیق زمانی میان دعا و عطا می‌تواند دلیل خوبی برای استجاب باشد. اگر رخداد مورد انتظار همزمان با دعایی که به درگاه خداوند عرضه شده است، واقع شود آن‌گاه می‌توان نتیجه گرفت که خداوند دعای بنده را مستجاب کرده است. چوی برای روشن شدن ابعاد مسأله، به مثالی از مقاله دنیل هاوارد — اسنایدر و فرانسیس هاوارد — اسنایدر (Howard-Snyder) تمسک می‌جوید. (Choi, 2016: 45-46) در این مثال زنی به نام میستی حدود یک سال است که دچار کمردرد شدیدی شده است. پزشک در این نوبت، به خانم میستی اطلاع داده که کمردرد او لاعلاج است و مادام‌العمر خواهد بود. اما اندکی پس از آنکه میستی از مطب بیرون می‌آید، یعنی دقیقاً رأس ساعت ۱۱:۰۵، ناگهان درد کمزش بهبودی کامل می‌یابد. میستی بعداً متوجه می‌شود که در محفل دعای همسرش کاوین، دقیقاً در ساعت ۱۱:۰۵ برای بهبودی او دعا شده است و این همزمانی می‌تواند قرینه مناسبی برای

بهبودی میستی به‌خاطر دعای همسر و دوستانش تلقی شود. (Howard-Snyder and Howard-Snyder, 2010: 55)

آیا تطابق زمانی دعا و تحقق آن می‌تواند مؤیدی برای این باشد که خداوند تنها به‌خاطر دعای بندگان، بیماری میستی را بهبود بخشیده است؟
نویسندگان بحث را در قالب گفت‌وگوی یک فرد موافق و یک فرد مخالف ادامه می‌دهند؛ در این مثال و موارد مشابه دیگر ۴ فرض قابل تصور است:
فرض ۱: خدا میستی را در ۱۱:۰۵ به دلیل دعایی که در محفل دعای کاوین مطرح شد، شفا داد.

فرض ۲: خدا میستی را در ۱۱:۰۵ به‌خاطر دلیل مستقل دیگری (غیر از دعای کاوین و محفلش) که مدنظر خدا بود، شفا داد.

فرض ۳: خدا دلیل مستقل دیگری برای شفای میستی در یک ساعت نامشخص (چه این ساعت چه ساعات دیگر) داشت و به‌صورت تصادفی در این ساعت او را شفا داد.

فرض ۴: سلامتی ناگهانی میستی، نتیجه مداخله الهی - به عنوان یک حادثه غیرطبیعی و خارق‌عادت - نیست بلکه یک حادثه طبیعی است و زمان رفع درد کمر او در این ساعت خاص کاملاً تصادفی رخ داده است.

از موضع فرد موافق، فرض ۱ به دلیل زمان‌بندی حادثه و همزمانی عجیب دعا و شفا، حاوی بهترین تبیین است و می‌توان آن را «محتمل‌ترین فرض» تلقی کرد، بر خلاف فرض ۴ که به غایت نامحتمل و فرض ۳ که بسیار نامحتمل است.

فرض ۲ هرچند محتمل می‌نماید اما خدا چه دلیل مستقلی می‌تواند برای شفای میستی دقیقاً در همین ساعت داشته باشد؟! به هر حال حتی اگر این احتمال به طور کامل، قابل نفی نباشد، باز هم اعتقاد به فرض ۱ موجه است. از موضعی موافق، برای باور به چیزی به عنوان «محتمل‌ترین فرض» (مانند فرض ۱ در مثال کنونی) لازم نیست لزوماً فرض(های) مخالف آن را - هرچند به غایت غیرمحتمل باشد - به طور کامل رد کنیم. به عنوان نمونه، اگرچه شکسته شدن شیشه پنجره به محض اصابت توپ فوتبال محتمل است به دلیلی غیر از ضربه توپ بوده باشد - مثلاً به خاطر یک ضعف درونی در ساختار مولکولی اش - اما همه ما به نحو موجهی، بچه‌ای را که در کوچه کفش فوتبالی به پا دارد مقصر شکسته شدن شیشه می‌دانیم. (ibid: 55-56) بنابراین علی‌رغم احتمال ضعیف فرض ۲ و اینکه واقعاً این

احتمال وجود دارد که خداوند میستی را به دلیلی غیر از دعای آن گروه شفا داده باشد، اما همچنان فرض ۱ بهترین تبیین را داراست و همین برای باور به استجاب دعا در این گونه موارد کافی است.

اما از موضع فرد مخالف درباره فرض های ۲ و ۴ می توان تحلیلی ارائه کرد که تطابق زمانی میان دعا و اجابت آن را مورد تردید قرار می دهد. فرض ۴ می تواند محتمل تر باشد چرا که به طور کلی احتمال تأثیر عوامل طبیعی را نمی توان به سادگی از محاسبات زدود؛ بدین خاطر که دردهایی مانند درد کمر ممکن است ناگهان و به طور کاملاً طبیعی برطرف شود. به عنوان نمونه، از منظر پزشکی گرفتگی یک عصب یا عضله به طور ناگهانی امکان برطرف شدن دارد. فرض ۲ نیز می تواند درست باشد زیرا دلایل خدا برای شفای میستی در این ساعت خاص می تواند چیزی غیر از دعای کاوین باشد؛ مثلاً خدا می خواسته تا پزشک تمرین کند و یاد بگیرد که چگونه پیام ناامیدکننده را به بیمارانی مانند میستی منتقل کند؛ همچنین خداوند در نظر داشته تا میستی در مواجهه با این خبر بد، مجال پاسخی رضایت مندانه و فضیلت مندانه بیابد و این توانایی را کسب کند که چند دقیقه با چنین چالشی بجنگد و خدا در نهایت پس از آنکه آن ایمان و شجاعت و امیدی که مدنظر خدا هست را بدست آورد، در ساعت ۱۱:۰۵ او را بهبودی بخشد. (ibid: 57-58)

چوی در داوری میان دو موضع موافق و مخالف، از موضع فرد موافق طرفداری می کند و با توجه به عامل زمان، نظر مخالف را در این مورد تضعیف می کند. به گمان چوی، دو جنبه نامحتمل بودن در این دو فرض - فرض ۲ و فرض ۴ - می تواند وجود داشته باشد: ۱. نامحتمل بودن به لحاظ خود ماهیت این دو فرض، ۲. نامحتمل بودن به لحاظ زمان تحقق و اتفاقاً دیدگاه مخالف، صرفاً جنبه اول یعنی نامحتمل بودن از حیث ماهوی را نقد می کند، اما با توجه به حیثیت دوم یعنی زمان، همچنان این دو فرض بسیار نامحتمل می نماید. مثلاً طبق فرض ۴ می توان تحقیقی را فرض کرد که نشان می دهد ۱۰ درصد از این نوع کمردرد، نهایتاً در یک برهه از عمر فرد مبتلا به طور کاملاً طبیعی و خودکار (بدون دخالت عوامل فراطبیعی مانند دعا و خدا) رفع خواهد شد. هرچند این تحقیق احتمال تحقق سلامتی را به لحاظ ماهوی اثبات می کند، اما اینکه سلامتی دقیقاً در ساعت مشخصی مانند ۱۱:۰۵ و در پی دعای دسته جمعی عده ای برای میستی واقع شود، همچنان بسیار ناممکن به نظر می رسد.

در فرض ۲ نیز می توان احتمال داد که خداوند در پی آن بوده است تا پزشک تجربه انتقال خبر بد را تمرین کند و میستی تجربه ایمان و امید را دریابد؛ اما همچنان بسیار

نامحتمل است که این اهداف خدا (یا هر هدف مشابه دیگری) دقیقاً در ساعت ۱۱:۰۵ و مصادف با زمان دعا کردن آن محفل، محقق شده و در نتیجه سبب شفای میستی شده باشد. (Choi, 2016: 47) پس هماهنگی دقیق زمانی میان دعا و عطا می‌تواند مصداق روشنی از آن چیزی باشد که مری به عنوان شاهد ضمنی و دلیل غیرمستقیم استجابت معرفی نمود؛ اینکه دقیقاً بلافاصله پس از دعای حضرت الیاس آتش بیاید و قربانی او را فرا بگیرد — و نه در زمانی که هیچکس بر فراز کوه نیست یا حتی بدتر، نه در زمانی که طرفداران بعل مشغول دعا برای چنین امری هستند — برای مردم دلیلی بر استجابت دعای او محسوب می‌شود، در مقابل دعای معتقدان به بعل که مستجاب نشد. (ibid: 48)

البته چوی به این ایراد و نقد توجه دارد که تأثیر عامل زمان در صورتی که دعاها برای مدتی به نحو پیوسته و معمولاً استمرار یافته باشد، ضعیف می‌شود. به عبارت دیگر اگر فرض کنیم که در طول این یک سال، محفل دعای کاوین هر هفته و خود میستی و کاوین هر روز برای بهبود میستی دعا کرده بودند، احتمال هم‌زمانی میان دعای ایشان و بهبود میستی به مراتب افزایش می‌یافت و نامحتمل بودنش کاهش؛ به راستی اگر دعا ملاک و عامل شفا بوده است، چرا خدا در زمان همین دعا او را شفا داد و نه در زمان دعاهای دیگری که در طول این یک سال عرضه شده بود؟ (Howard-Snyder and Howard- Snyder, 2010: 58) در توضیح این سخن، می‌توان گفت که وقتی دعا گستره زیادی از زمان را فرا بگیرد و در اوقات متعددی انجام شود، تشخیص اینکه امر محقق‌شده در این بازه زمانی واقعاً به خاطر دعا بوده یا عاملی دیگر دشوار خواهد بود. به عبارت دیگر، با افزایش تعداد دعا در بستر زمان، دعا به یک امر عادی و همیشگی تبدیل شده و ما نمی‌توانیم یک اتفاق جدید و خاص و نادر (تحقق آنچه که می‌خواهیم) را الزاماً و یا اختصاصاً به دعا نسبت دهیم؛ چون علت مفروض (دعا) در اوقات فراوانی وجود داشته، در حالی که معلول (تحقق آن خواسته) تنها در یک زمان خاص رخ داده است.

بنابراین، چوی بر این باور است که اگر در یک زمان مشخص، یک دعای فردی یا جمعی در کار باشد و متعاقب آن، خواسته مدنظر محقق شود، عامل زمان برای پاسخ به مسأله معرفت‌شناسی دعا مؤثر و تعیین‌کننده خواهد بود. چوی در این خصوص به دو مثال از کتاب مقدس اشاره می‌کند که نقش هماهنگی زمان دعا و عطا را در کشف استجابت دعا نشان می‌دهد. مثال نخست دعای پطرس برای شفای مرد معلول در دوره حساس اوایل شکل‌گیری مسیحیت است که فلینت از آن برای اثبات مؤثر بودن دعا استفاده کرده است. به

نظر فلینت، دعای پطرس شرایطی را فراهم آورد که باعث اجابت شد، خدا می‌داند که اگر این مرد را شفا دهد، افراد زیادی ایمان خواهند آورد و اگر شفا ندهد بسیاری به پطرس به عنوان ولی خدا بدگمان شده و یا او را مسخره می‌کنند. (Flint, 1998: 225) با توجه به اینکه این مرد سال‌ها معلول بوده است، بهبود ناگهانی او به محض دعای پطرس را اگر یک امر طبیعی و بی‌ارتباط با دعای پطرس در نظر بگیریم، نسبت به این فرض که آن را پاسخ خداوند به دعای پطرس و استجاب آن تلقی کنیم، بسیار تصادفی و عجیب خواهد بود. (Choi, 2016: 48) مثال دیگر که مؤید نقش زمان در کشف استجاب دعا است، مربوط به داستانی در انجیل یوحنا است؛ یکی از مقامات و مسئولان برای شفای پسرش نزد عیسی علیه السلام می‌آید؛ حضرت به او می‌گوید: «می‌توانی برگردی، پسر زنده خواهد ماند» وی پس از بازگشت متوجه می‌شود دقیقاً در همان ساعتی که عیسی علیه السلام این وعده را به او داده، تب فرزندش قطع شده است، لذا او و تمام خانواده‌اش به خاطر این اعجاز ایمان می‌آورند. این فرد و خانواده‌اش از کجا مطمئن شدند که سلامتی پسر به خاطر دعای عیسی علیه السلام بوده است؟ از ویژگی تطابق زمانی. زمان خاص این حادثه و تعاقبش نسبت به دعا دلیل تفسیر آنها از این حادثه و در نتیجه، دلیل ایمان آنها بود. چوی معتقد است مثال‌های دیگری نیز از عیسی علیه السلام درباره دعا برای شفای بیماری طولانی مدت در انجیل وجود دارد. (ibid: 47-48)

۲-۳ تطابق دعا و عطا در تعینات و جزئیات

شاهد و دلیل دیگر برای کشف استجاب دعا، وضوح و تشخیص و تعین (specificity) خواسته است، اگر خواسته مبهم و کلی نبوده، بلکه جزئی و مشخص و متعین باشد و پس از درخواست، دقیقاً چیزی با همان تعینات و ویژگی‌ها عطا شود، می‌توان به استجاب پی برد. مثال چوی در این مورد فردی است که برای اجاره یک خانه با ویژگی‌های خیلی خاصی دعا می‌کند و دقیقاً خانه‌ای با همان ویژگی‌ها نصیبش می‌شود. هرچه تخصص و تعین خواسته بیشتر شود، امکان تصادفی بودن تحققش یا امکان تحقق توسط خدا به دلایلی غیر از استجاب دعا، کاهش یافته و در عوض، امکان تحققش به عنوان استجاب افزایش می‌یابد. (Choi, 2016: 49-50) در واقع، ویژگی‌های بیشتر و بیشتر سبب می‌شود تا احتمال تصادفی بودن به حداقل برسد. چوی از تشبیه مسابقه بخت‌آزمایی کمک می‌گیرد؛ در مسابقه

بخت‌آزمایی، اگر قرار باشد فقط یک عدد از طریق یک انتخاب از میان توپ‌های موجود در سبد — که از ۱ تا ۴۰ شماره‌گذاری شده‌اند — مشخص شود (بدون آنکه توپ برداشته شده دوباره به سبد برگردانده شود) احتمال برنده شدن هر بلیت بخت‌آزمایی ۱ به ۴۰ است. اما اگر فرضاً قرار باشد ۴ عدد به ازای ۴ مرتبه برداشتن توپ باشد، احتمال برنده شدن یک بلیت ۱ به ۹۱۳۹۰ خواهد بود و اگر ۶ عدد باشد، ۱ به ۳۸۳۸۳۸۰ خواهد بود و...

اگر ویژگی تعیین را با ویژگی زمان ادغام کنیم احتمال تصادف از این هم کمتر می‌شود. چوی داستان معروف جدعون (Gideon) را از کتاب داوران به عنوان نمونه ذکر می‌کند. خداوند جدعون را برانگیخت تا بنی‌اسرائیل را از هجوم مدیانیان رهایی دهد، اما جدعون از خدا خواست که معجزه‌ای بفرستد تا از یاری او اطمینان یابد. جدعون جلد پشمین خود را در خرمن گذاشت و دعا کرد که فردا پشمینه او از شب‌نم خیس شود، ولی زمین اطراف خیس نشود. به طور معجزه‌آسایی فردا چنین شد. اما او همچنان تردید داشت و برای اطمینان بیشتر دوباره دعا کرد، اما در این نوبت برعکس از خدا خواست که زمین خیس شود و پشمینه خیس نشود؛ دعا و درخواست او این بار نیز همان‌گونه که خواسته بود، محقق شد. دعای جدعون هر ۲ ویژگی و عامل مورد نظر را دارد: ۱. زمان ۲. تعیین و بلکه ویژگی سوم یعنی تعدد موارد استجابات را هم تا حدودی واجد است؛ او دعاهایش را طوری طراحی کرد که ارزش شاهد و دلیل به حداکثر برسد و احتمال‌های رقیب به حداقل (ibid: 50-51)

۳-۳ عامل تعدد و تکرار (استنباط آماری)

به نظر می‌رسد عامل تعدد موارد استجابات در سخن چوی به دو صورت و از دو جنبه بیان شده است: به عنوان شاهد غیرمستقیم و به عنوان شاهد مستقیم. از حیث نخست، چوی معتقد است وقوع تعدد و تکرار در مواردی که ما به عنوان استجابات دعا تلقی کرده‌ایم (تحقق مکرر خواسته‌های بندگان در پی دعا — یعنی رخدادهای محقق‌شده‌ای که برای آن دعا شده است) می‌تواند در اطمینان ما از تحقق استجابات در جهان مؤثر باشد. البته او عامل تعدد را از این حیث به تنهایی کافی ندانسته و همواره با شواهد غیرمستقیم دیگر یعنی عامل زمان و عامل تعیین همراه می‌کند. پس اگر موارد متعددی که ظاهراً دعا اجابت شده است و حاوی تطابق زمانی می‌باشد را در نظر بگیریم، احتمال اینکه تحقق همه آنها در زمان خاص

تحقق شان صرف تصادف باشد، به شدت کاهش می‌یابد؛ این امر به خاطر ضرب احتمالاتی است که پیش از ضرب نیز ناچیز هستند. (ضرب می‌کنیم چون هر زمان بندی مربوط به استجاب، از حیث احتمال تصادفی بودن، مستقل از بقیه زمان بندی‌هاست) پس هرچه تعداد استجاب‌های ظاهری که حاوی چنین زمان بندی دقیقی هستند بیشتر باشد، بیشتر می‌توان اطمینان حاصل کرد که مواردی از استجاب الهی را درک کرده‌ایم. (Choi, 2016: 48-49) همچنین تعدد می‌تواند قرین تعیین شود؛ در مثال بخت‌آزمایی ممکن است گاهی افراد در بخت‌آزمایی‌های بسیار نامحتمل برنده شوند و در نتیجه متقدان دعا ادعا کنند که در دعا نیز ممکن است گاهی اوقات یک اتفاق تصادفی با دعای یک فرد مصادف شود. اما همچنان که اگر فردی در چند بخت‌آزمایی بزرگ پشت سر هم برنده شود، احتمال تصادفی بودن به غایت کاهش یافته و احتمال چیزی مانند تباری به شدت بالا می‌رود، اگر چندین مورد از تحقق خواسته‌های جزئی را با همان تعیینات و جزئیات درخواست شده مشاهده کنیم، احتمال تصادفی بودن به غایت کاهش می‌یابد و اگر عامل زمان را هم به اینها اضافه کنیم، باز احتمال تصادف را کمتر کرده‌ایم. (ibid: 50) به نظر چوی، عامل تعدد می‌تواند جنبه شاهد مستقیم نیز داشته باشد. به این صورت که افراد دیندار در زیست دینی خود مواردی از استجاب را تجربه کرده‌اند. حتی اگر روش قابل اعتمادی برای سنجش اینکه آیا دعایشان مستجاب شده یا نه و آیا کدام دعایشان مستجاب شده نداشته باشند، باز هم آنان از این وعده‌های الهی حداقل استنباط می‌کنند که خدا خلف وعده نکرده و لاقلاً برخی دعاهایشان را مستجاب کرده است. اگر یک مؤمن دعاهایی را که فکر می‌کند مستجاب شده مرور کند، حداقل می‌تواند استنباطی آماری کرده و نتیجه بگیرد که اگر نگوییم اکثر این دعاها، حداقل بسیاری از آنها واقعاً مستجاب شده است، به ویژه دعاهایی که بیشترین تأثیر را بر کسانی که برایشان دعا کرده و یا بر ایمان خود او داشته‌اند. (ibid: 52-53)

۳-۴ اطمینان درونی

دلیل و نشانه دیگر کشف استجاب، اطمینان درونی است. به نظر مری، خدا به ذهن دعاکننده القا می‌کند و توجه او را به قرائن و شواهد مرتبط جلب می‌کند تا او بفهمد که دعایش مستجاب می‌شود یا نمی‌شود. (Murray, 2004: 249) اما به نظر چوی اینها همه دلایل و شواهد غیرمستقیم و ضمنی هستند و خداوند می‌تواند — علاوه بر این — مستقیماً

احساس یا باوری را در دعاکننده ایجاد کند مبنی بر اینکه دعایش مستجاب می‌شود یا خیر. چوی در اینجا نیز به نمونه‌ای در متن مقدس استناد می‌کند و داستان حنا (Hannah) مادر سموئیل را بازگو می‌کند. حنا نابارور بود؛ روزی به محل عبادت رفت و دعا کرد که اگر خدا به او پسر دهد، او را وقف دین خدا کند، هنوز حنا در حال صحبت کردن با کارگزار معبد بود که چهره‌اش به نشانه امیدواری تغییر کرد و بعد هم پسری را حامله شد. حتی قبل از اینکه متوجه بارداری خود شود، به نوعی اطمینان داشت که خداوند دعای او را شنیده و آن را اجابت خواهد کرد. چوی همچنین به نمونه‌هایی از آشنایان خود اشاره می‌کند که اظهار می‌کنند هنگام دعا کردن برای یک درخواست، گاهی حسی به آنها دست می‌دهد که دیگر نیازی به دعا کردن نیست، چون قرار است درخواستشان به‌زودی مستجاب شود و یا آنکه برعکس، قرار نیست خداوند دعای آنها را اجابت کند. (Choi, 2016: 51)

دیویسون این ادعای مشترک مری و چوی را به نقد کشیده است:

۱. دلیلی نداریم که خداوند به طور معمول این کار را انجام دهد و زمانی که قرار است دعا مستجاب شود دعاکننده را از استجابت آگاه سازد، زیرا طبق این ادعا، وقتی قرار نیست دعا مستجاب شود اما به دلایل دیگری غیر از استجابت، باز هم محتوای درخواست قرار است تحقق یابد، خدا دعاکننده را مطلع نمی‌سازد و معنای این سخن آن است که ما تنها زمانی می‌توانیم از استجابت دعا خبردار شویم که خدا طی چنین الهام مستقیمی آن را به ما اعلام کند، در حالی که چنین چیزی استثنائی، ارتجالی و موقت است. (Davison, 2009: 294)

۲. از منظر یک معرفت‌شناس درونگرا (internalist) چون ما به انگیزه‌های درونی خداوند برای افعالش دسترسی نداریم، استجابت قابل اثبات نیست. از دید یک معرفت‌شناس برونگرا (externalist) نیز کاملاً نامعقول است که فکر کنیم یک فرایند خاص از شکل‌گیری باور وجود دارد که تنها در موارد استجابت دعا فعال می‌شود و در مواردی که خدا به دلیل دیگری غیر از دعای ما، محتوای آن خواسته را محقق ساخته، چنین فرایندی وجود ندارد. (Davison, 2009: 302-303)

در پاسخ به اشکال نخست دیویسون، چوی به نمونه‌های تحقق‌یافته‌ای که پیشتر ذکر کرد، استناد می‌کند و یادآور می‌شود که این موارد هم شامل مثال‌های موجود در کتاب مقدس می‌شود و هم نمونه‌هایی از افراد معمولی که به طور معمول چنین اطمینان‌بخشی‌های درونی مبنی بر استجابت دعا را دریافت کرده‌اند. چوی نقد دوم دیویسون را چنین پاسخ

می‌دهد که اگر این فرایند خاص از شکل‌گیری باور، یک فرایند عصبی و یا قوه‌شناختی داخل مغز بود، پذیرش آن حتماً نامعقول بود؛ زیرا چگونه ممکن است چنین فرایند الکتروشیمیایی‌ای بتواند دلایل نحوه عملکرد خاص خدا در یک موضوع را معین سازد؟! خدا باور قوای شناختی دیگری نیز دارد و نیروهای شناختی قابل دسترس او، منحصر در این موارد نیست. به عنوان نمونه، یکی از قوای شناختی مؤمن از نظر پلانتینگا (Plantinga) تصدیق درونی روح القدس است. (Plantinga: 2000) چوی الگوی تصدیق درونی پلانتینگا را با الگوی اطمینان درونی پیشنهادی خود کاملاً سازگار می‌بیند. از آنجا که روح القدس یک شخص است [و اختیار و آگاهی دارد] می‌تواند تعیین کند چه زمانی باور را در ذهن فرد تولید کند. همچنین روح القدس به دلایل خدا برای انجام یک کار در شرایط خاص، دسترسی کامل دارد و نیز به علم مربوط به امور فرضی نیز دسترسی دارد و می‌داند که اگر فرضاً دعا برای یک خواسته نبود، آیا باز هم خدا محتوای خواسته‌بندگان را فارغ از دعای آنان، محقق می‌ساخت یا خیر. اگر چیزی شبیه الگوی تولید معرفت پلانتینگا صحیح باشد، آنگاه چنین منبعی از باور نسبت به دعای مستجاب، استثنائی، ارتجالی و موقت نخواهد بود بلکه همچون سایر امور دیگری که در حیات مؤمنانه مسیحی هم اکنون در جریان است - مانند شرایط بسیار خاص، هنگام قرائت کتاب مقدس، در حین اقرار به گناه - در دعا هم فعال خواهد بود. چرا روح القدس در این موارد فعال باشد اما در مورد دعا و کمک به اینکه بدانیم خدا دعایمان را مستجاب کرده، نتواند فعال باشد؟

۴. بررسی و نقد

همچنان‌که در تبیین مسأله مطرح شد، استجاب دعا هم به لحاظ وقوع رخداد مورد انتظار حائز اهمیت است و هم از آن جهت که از منظر باورمندان استجاب دعا نشانه نوعی توجه خاص پروردگار به درخواست‌بندگان تلقی می‌شود. دیویسون در مسأله معرفت‌شناختی دعا در حقیقت وجه دوم این مسأله - یعنی اطمینان از این امر که وقوع رخداد مورد درخواست دقیقاً به خاطر دعای بندگان بوده است - را از جهات گوناگونی مورد تردید قرار داده است که در ادامه به نقد آن پرداخته خواهد شد.

۱. به نظر دیویسون در روایت همبستگی مطلق، وقوع رخداد مورد نظر به دنبال دعا را نمی‌توان نشانه استجاب دعا تلقی کرد چرا که کمال اخلاقی خداوند مانع از اجابت

درخواست‌های غیراخلاقی بندگان است و وقوع یک امر غیراخلاقی به دنبال دعا، هرچند در ظاهر اجابت می‌نماید اما با صفات خداوند مانند خیرخواه محض بودن ناسازگار است. این ایراد تا حد زیادی برخاسته از نگاه ناسازگارانه میان وقوع شرور اخلاقی در جهان طبیعت با وجود خداوند است و پاسخ به آن نیز در گرو رویکردی است که در تبیین سازگاری یا ناسازگاری وجود خداوند با وقوع شر اتخاذ می‌گردد. به تعبیر دیگر همچنان که در این روایت، مسأله معرفت‌شناختی دعا با مسأله اخلاقی آن پیوند خورده است و تبیین استجابت دعا به لحاظ معرفت‌شناختی به دلیل ناسازگاری با صفات اخلاقی خداوند مورد تردید قرار گرفته است، پاسخ به آن نیز به جنبه فلسفی مربوط می‌شود. بر این اساس اگر بتوان وقوع شرور اخلاقی در جهان را با وجود خداوند و فاعلیت او سازگار دانست، اجابت این نوع از دعا نیز امکان‌پذیر است. به عبارت دیگر، وقتی بتوان به هر دلیلی اصل تحقق شرور را با وجود خداوند سازگار دانست، دیگر تفاوتی ندارد که این شرور در اثر دعای بندگان تحقق یافته باشد یا بدون آن. برخی صاحب‌نظران مسأله دعا در الهیات مسیحی، چالش دعا را یا مصداقی از مسأله شر می‌دانند (Cohoe, 2014) و یا آنکه سازوکار پاسخ به آنها را یکسان می‌شمرند. (Pickup, 2018)

۲. دیویسون بر مبنای تردید در روایت همبستگی مطلق، روایت همبستگی مشروط را نیز مورد تردید قرار داده است و بر این نظر است که اگر وقوع رخداد غیراخلاقی به دنبال دعا نمی‌تواند اجابت از سوی خداوند تلقی شود و باید به علل و عوامل دیگری مستند شود، این احتمال نیز وجود دارد که حتی امور اخلاقی نیز می‌تواند معلول عاملی جز دعای بنده باشد و بنابراین تحقق درخواست‌های اخلاقی از خداوند نیز نمی‌تواند در مسأله استجابت دعا یقین‌آور تلقی شود. در برابر ایراد یاد شده باید به این نکته توجه داشت که اگر ایراد یاد شده صرفاً بر مبنای ناکافی بودن روایت اول باشد، آن‌گاه پاسخی که در بخش پیشین مطرح شد، برای ناکافی بودن ایراد دیویسون در این قسمت نیز کاربرد دارد. به عبارت دیگر اگر بتوان وقوع هر گونه دعایی را — اعم از اخلاقی و غیراخلاقی — با صفات اخلاقی خداوند سازگار دانست، آن‌گاه ایراد یادشده وارد نخواهد بود.

اما صرف‌نظر از این پاسخ، اصل ادعای دیویسون مبنی بر اینکه تحقق درخواست بندگان — اعم از درخواست‌های اخلاقی و غیراخلاقی — به دنبال دعا می‌تواند معلول علتی جز دعای بندگان باشد قابل قبول است و هیچ‌گاه به نحو یقین منطقی نمی‌توان مدعی این امر شد که تنها دعای بندگان در وقوع این امر تأثیرگذار بوده است. اما در این خصوص نیز باید دانست

که ضمیمه شدن شواهدی می‌تواند این احتمال را افزایش دهد که خداوند به دلیل دعای بندگان واقعه مورد نظر را محقق کرده است. چنان‌که چوی شواهد گوناگونی را برای این امر ارائه کرده است. توضیح بیشتر در این خصوص در بخش بررسی و نقد دیدگاه چوی در استدلال از راه بهترین تبیین مطرح خواهد شد.

۳. پرسش مهمی که در برابر دیدگاه دیویسون می‌توان مطرح نمود این است که در مسأله معرفت‌شناسی دعا کدام نوع از یقین مدنظر است؟ طبیعتاً وقوع رخداد مورد نظر به دنبال دعا درجه‌ای از اطمینان را به دنبال می‌آورد که خداوند این اتفاق را در پی تقاضا و درخواست بنده محقق ساخته است و برخی از شواهد نیز می‌تواند این درجه از یقین را افزایش دهد. اما باید توجه داشت که دستیابی به یقین منطقی نه تنها در حوزه اطمینان از استجاب دعا بلکه در سایر حوزه‌های معرفت بشری بسیار دشوار است. دلیل این دشواری نیز برخی از ویژگی‌هایی مانند تردیدناپذیری، خطاناپذیری و... است که یقین منطقی بدان تعریف شده است و اساساً با توجه به این که اطمینان از استجاب دعا — بدین معنا که خداوند واقعه مورد نظر را لزوماً به دلیل درخواست بنده محقق کرده است — منوط به اطلاع از انگیزه الهی است، امری ناشدنی می‌نماید. اما همچنان که عدم دستیابی به یقین منطقی در سایر حوزه‌های بشری منافاتی با سایر اقسام یقین مانند یقین روانشناختی ندارد، در این حوزه نیز می‌توان به نوعی از یقین روانشناختی اکتفا نمود. این نوع از یقین اساساً برای ارتقای درجه ایمانی فرد و آرامش درونی او در پیوند با خداوند و نیز توجه به عنایت الهی به او مدنظر است و شاید استجاب دعا به منظور باورمند ساختن افراد دیگر از منظر دخالت معجزه‌وار خداوند در طبیعت آن‌گونه که معجزات به عنوان دلیلی بر اثبات وجود خدا لحاظ شود، چندان مورد نظر نیست.

۴. مهم‌ترین مبانی دیویسون برای تردید در اطمینان از استجاب دعا عبارت از عدم اطلاع و آگاهی از انگیزه افعال الهی، عدم آگاهی از نقشه قبلی خداوند، آزادی خداوند در اجابت و سایر احتمالات گوناگونی است که می‌تواند به عنوان علت‌های جایگزین در وقوع یا عدم وقوع یک پدیده مؤثر باشد. بدیهی است که مبانی یاد شده مانع از وصول به یقین منطقی در این مسأله است اما همچنان که گذشت این مبانی نمی‌تواند مانعی برای وصول به مراتب دیگری از یقین در مسأله معرفت‌شناختی دعا تلقی شود چنان‌که دیویسون با طرح الهام و شهود مسیر دیگری را برای پاسخ به مسئله ترسیم می‌کند که با توجه به آنچه در نتیجه پیشین بیان شد، عاملی است که در ارتقای ایمان درونی فرد مؤثر است. به نظر

می‌رسد علاوه بر مسیر الهام و شهود، با توجه به شواهد ارائه شده توسط چوی، «استدلال از راه بهترین تبیین» نیز راهی معتبر است که از منظر عقلانی و غیروابسته به شهود شخصی، تبیینی عقلانی از استجابت دعا ارائه می‌دهد.

در مدل استدلال از راه بهترین تبیین تلاش می‌شود تا با ضمیمه کردن شواهدی به نفع یک گزاره، صدق آن را محتمل‌تر از گزاره مقابل آن دانست. ایزاک چوی تلاش کرده است تا از این راه با بیان شواهدی مانند تطابق زمانی دعا و عطا، مطابقت دعا و عطا در تعینات و جزئیات، عامل تعدد و تکرار و نیز اطمینان درونی این میزان از احتمال را به نفع استجابت دعا افزایش دهد. این شواهد تلاش می‌کند تا فرضیه استجابت دعا به خاطر دعای بندگان را نسبت به فرضیه رقیب آن که وقوع رخداد مورد نظر را معلول عوامل دیگر فرض می‌کند، محتمل‌تر سازد و هرکدام میزانی از یقین را به دنبال دارد. البته هم‌چنان که گذشت، همواره احتمال مقابل نیز امکان وقوع دارد. بدین لحاظ چوی با برشماری برخی از شواهد و قرائن تلاش نموده است تا سطحی از یقین روانشناختی را در پاسخ به مسأله معرفت‌شناختی دعا توضیح دهد.

در کنار این مدل از تبیین، با توجه به مبانی هستی‌شناختی الهیات دعا، یعنی وجود خداوند و نیز آفرینش انسان با قدرت انتخاب و اختیار می‌توان تبیینی عقلانی از نظام دعا و اجابت آن توسط خداوند مطرح نمود. همچنان که دیویسون با استناد به آموزه‌های الهیاتی همچون «کمال اخلاقی خداوند»، «عدم اطلاع بندگان از انگیزه افعال الهی»، «آزادی خداوند در اجابت» و مانند آن، روایت‌های مختلف از اجابت دعا را مورد تردید قرار داده و تحقق واقعه مورد نظر را در جهان معلول عاملی جز استجابت تلقی کرده است، این امکان نیز در طرف مقابل وجود دارد تا با عنایت به پیش‌فرض‌های الهیاتی دیگری مانند «امر کردن خداوند به دعا» نسبت به انسان که صاحب اختیار است و نیز «تضمین‌های الهی مبنی بر اجابت دعا»، تبیینی عقلانی از نظام دعا در جهان هستی و استجابت آن ارائه نماید.

۵. با توجه به این‌که در مسأله معرفت‌شناختی دعا، یقین مورد نظر بر اساس برخی از مبانی و پیش‌فرض‌های مورد پذیرش خداپاوران — مانند علم پیشین الهی و طرح خداوند برای این عالم، اختیار خداوند در اجابت دعا و نیز وجود احتمالات گوناگون در علم خداوند — مورد تأمل واقع شده است، پاسخ به این تردیدها نیز می‌تواند بر اساس برخی دیگر از مبانی مورد پذیرش خداوند مطرح شده و در نهایت انسجام و سازگاری هر کدام از دو فرضیه را نسبت به مجموعه کلی اصول و مبانی دین مورد سنجش قرار داد. به عنوان

نمونه در الهیات اسلامی آیاتی مانند «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر: ۶۰) که استجابت دعا را به دنبال دعا و تقاضای بندگان نوید می‌دهد، احتمال اجابت دعا را به خاطر دعای بندگان افزون‌تر می‌کند. همچنین بر اساس فراز قرآنی «قُلْ مَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ» (فرقان: ۷۷) که توجه خداوند به بندگان را مشروط به دعای آنان کرده است، این احتمال تقویت می‌شود که اجابت دعا به دلیل دعای بندگان باشد چرا که هدف خداوند که همان آشکار ساختن فقر بندگان نسبت به خداوند است با اظهار نیاز آنان به او و اجابت آن توسط خداوند محقق می‌شود و این امر می‌تواند سازگاری و انسجام بیشتر فرضیه مورد نظر را نسبت به فرضیه مقابل آن نشان دهد.

به بیان دیگر در ادیان الهی تلاش می‌شود تا تأثیرگذاری و مداخله خداوند در جهان طبیعت و تاریخ زندگی انسان بر انسان آشکار شود و استجابت دعا یکی از مهم‌ترین ابزارها برای این مقصود است. بر این اساس هرچند ناآگاهی از انگیزه‌های الهی سبب می‌شود تا در اطمینان از اجابت دعا تردید حاصل شود اما در مقابل آگاهی از برخی اهداف خداوند از تأکید بر دعا و اظهار نیاز بندگان، به نوعی تضمین معرفتی برای اطمینان از اجابت دعا می‌تواند باشد. اگر امر به دعا به هدف معطوف کردن توجه بندگان به خداوند باشد قطعاً اجابت دعا به تحقق این هدف کمک شایانی خواهد کرد و همین امر برای ترجیح فرضیه مورد نظر نسبت به رقیب آن و در نتیجه وصول به درجه قابل توجهی از یقین تأثیر قابل توجهی دارد.

۵. نتیجه‌گیری

برخی از مهم‌ترین نکاتی که از بررسی تطبیقی دیدگاه دیویسون و چوی در مسأله معرفت‌شناختی دعا قابل اشاره است، به قرار زیر است.

نخست اینکه با توجه به مراتب یقین و اقسام گوناگون آن مانند یقین روانشناختی، منطقی و اخلاقی که در معرفت‌شناسی مطرح شده است، دیدگاه دیسون و چوی را می‌توان ناظر به دو مرتبه متفاوت از یقین یا دو قسم از یقین دانست. در حالی که از نظر دیویسون عواملی چون عدم آگاهی از انگیزه الهی و یا وجود علت‌های جایگزین مانند طرح و نقشه قبلی خداوند مانع از وصول به یقین منطقی در مسأله معرفت‌شناسی دعا است اما چوی از راه استدلال از راه بهترین تبیین با ذکر شواهدی مانند تطابق زمانی دعا و اجابت آن، اطمینان

از استجابت دعا را معقول می‌داند.

علاوه بر این تضمین معرفتی اجابت دعا نیز با توجه به برخی از شواهد درون‌دینی مانند تأکید خداوند بر درخواست از او و یا مشروط کردن توجه خداوند به بندگان به دعا و اظهار نیاز به درگاه او امکان‌پذیر است.

در کنار تبیین شواهد و احتمالاتی که یقین و اطمینان به اجابت دعا را تقویت می‌کند، باید بدین نکته نیز توجه داشت که وصول به یقین در بررسی مسأله معرفت‌شناختی دعا از چه لحاظ می‌تواند حائز اهمیت باشد؟ به تعبیر دیگر گاه وصول به یقین از آن جهت حائز اهمیت است که یک باور ایمانی مصون از خطا مانند باور به وجود خدا، اساس و پایه سایر باورهای ایمانی شخص است و از این جهت یقین معرفت‌شناختی حائز اهمیت است اما در خصوص مسأله معرفت‌شناختی دعا، چنین یقینی ضرورت ندارد چرا که شخص با وجود ایمان و باور قلبی به خداوند، تقاضای خود را به درگاه او عرضه می‌کند و زمانی که واقعه مورد درخواست او به دنبال دعا و درخواست از خداوند محقق می‌شود، ضرورتی نمی‌بیند تا در جست‌وجوی این امر برآید که آیا این اجابت معلول دعای او بوده است یا اینکه خداوند انگیزه دیگری از این اجابت داشته است. بر این اساس یقین روانشناختی در این امر مفید است هرچند از منظر برون‌دینی و از حیث دستیابی به یقین منطقی بررسی مسأله معرفت‌شناختی دعا با رویکرد دیویسون قابل تأمل است.

پی‌نوشت

۱. اسکات دیویسون، استاد فلسفه در دانشگاه ایالتی مورهد است. او در مورد مسائل مربوط به مشیت الهی و آزادی انسان، مدخل‌های مربوط به نبوت و دعا را برای دایرةالمعارف فلسفه استنفورد به رشته تحریر درآورده است. او در حال حاضر به عنوان ویراستار مجله *Faith and Philosophy* و به عنوان ویراستار بخش نقد کتاب مجله *International Journal for Philosophy of Religion* فعالیت می‌کند. او همچنین رئیس سابق *Society for Philosophy of Religion* بوده است.
۲. اسحاق چوی دانشیار فلسفه در دانشگاه جورج فاکس، دوره پس‌دکتری خود را در دانشگاه آکسفورد گذراند. وی آموزش و پژوهش خود را بر محورهای فلسفه دین و الهیات تحلیلی متمرکز ساخته و به طور مشخص به دعای استغاثه و هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی فعل الهی پرداخته است.

منابع

قرآن کریم

الصحیفة السجادية

حلوانی، حسین بن محمد بن حسن بن نصر (۱۴۰۸ق). *نزہة الناظر و تنبيه الخاطر*، قم: مدرسه الإمام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.

طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق). *مصباح المتہجد و سلاح المتعبّد*، بیروت: مؤسسه فقه الشیعة.
کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). *الکافی*، ج ۲، محقق و مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.

The Holy Quran

Al- Ṣaḥīfa al-Sajjādiyya (The Scripture of al-Sajjad)

Basinger, D. (1995). "Petitionary Prayer: A Response to Murray and Meyers", *Religious Studies*, 31, pp. 475-484.

Choi, I. (2003). "Is Petitionary Prayer Superfluous?", unpublished manuscript presented at the Eastern Division Meeting of the Society of Christian Philosophers, Asbury College, 5 December.

Choi, I. (2016). "Is Petitionary Prayer Superfluous?", in Jonathan Kvanvig (ed.), *Oxford Studies in Philosophy of Religion*, Volume 7, online ed.: Oxford Academic, 24 Mar. 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198757702.003.0002>, accessed 19 Dec. 2023.

Cohoe, C. (2014). "God, Causality, and Petitionary Prayer", *Faith and Philosophy*, 31, pp. 24-45.

Davison, S. A. (2009). "Petitionary Prayer", in Thomas P. Flint and Michael Rea (eds), *The Oxford Handbook of Philosophical Theology*, Oxford University Press, pp. 286-305.

Davison, S. A. (2011). "On the Puzzle of Petitionary Prayer: Response to Daniel and Frances Howard-Snyder", *European Journal for Philosophy of Religion* 3 (1), pp. 227 - 237.

Davison S. (2017). *Petitionary Prayer: A Philosophical Investigation*, New York: Oxford University Press.

Flint, T. (1998). *Divine Providence: The Molinist Account*, Ithaca: Cornell University Press.

Ḥalawānī, Ḥ. (1987). *Nuzhat al-nāẓir wa tanbīh al-khāṭir* (The excursion for the observer and the alert for the mind), Qom: Madrasa al-Imam Mahdi. [In Arabic]

Howard-Snyder, D., and Howard-Snyder, F. (2010). "The Puzzle of Petitionary Prayer", *European Journal for Philosophy of Religion*, 3: pp. 43-68.

Al-Kulaynī, M. (1986). *Al-Kaḥfī* (The Sufficient), Tehran: Dar al-kutub al-Islamiyya. [In Arabic]

Murray, M. J. (2004). "God Responds to Prayer", In *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, eds. M. L. Peterson and R. J. VanArragon, Oxford: Blackwell, pp. 242-255 & 264-265

- Pickup, M. (2018). "Answer to Our Prayers: The Unsolved but Solvable Problem of Petitionary Prayer", *Faith and Philosophy*, 35 (1), pp. 84-104.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*, Oxford: Oxford University Press.
- Reed, B. "Certainty", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/certainty/>. Accessed 22 Dec. 2023.
- Al-Ṭūsī, M. (1990). *Miṣbāḥ al-mutahajjid wa silāḥ al-muta'abbid* (The Guide for those who keep vigil to worship and the weapon of the devotee), Beirut: Fiqh al-Shia. [In Arabic]